

ALEKSANDER GIEYSZTOR

(Varsó)

A XIII. századi nagy városreform Lengyelországban

(A problémák és kutatások összefoglaló áttekintése)

A lengyel városoknak a X. századba visszanyúló fejlődéstörténetét boncoló kutatások arra az eredményre vezetnek, hogy a XII. század folyamán a lengyel városok a hazai gazdasági-társadalmi átalakulások hatására a lengyel falvakhoz hasonlóan megérették a reformra, és hogy ebben jelentős szerepet játszottak mind a saját, mind az idegen tapasztalatok.¹ Amíg ugyanis a XIII. században Szakállas Henrik és más lengyel fejedelmek kezdeményezésére érvénybe nem lépett a német jog, addig hazai és más idegen eredetű jogformák voltak érvényben. Így például a XI. és XII. századi lengyel vásárok (forum) szervezeti típusával találkozunk Csehországban, még korábban pedig a Rajna-, Maas- és Mosel-menti országokban is. A feudális rendszer keretein belül ez volt az egykorú Európa jelentős részében a városi élet szervezésének általános módja.² Nyílt kérdés azonban az idegen betelepedők részvételének kérdése az idegen jog bevezetésében.

Hosszú éveken át tartó vita után a történettudomány ma megfelelően értékeli az idegen telepesek szerepét. A helyes értékelésének azonban elengedhetetlen feltétele a lengyel városok XII. és XIII. századforduló előtti önálló kialakulásának figyelembevétele, funkcióik, társadalmi és gazdasági viszonyaik megfelelő analízise. A lengyel területeken letelepedő jövevények minden bizonnyal hozzájárultak a falu és város gazdasági és társadalmi életének további fejlődésére ösztönző társadalmi energia felszabadításához. Az idegen — főként német, flamand, vallon és zsidó — telepesek a technikai fejlődés meggyorsítása, a társadalmi struktúra modernizálása és átépítése aktív tényezőjének szerepében léptek fel, s így hozzájárultak a felgyülemlett mennyiségi változások minőségi ugrásához, ami a XIII. és a XIV. század folyamán következett be.³

¹ A lengyel városok keletkezésének kérdésével számos munka foglalkozik, a legjelentősebb szempontok irodalmát az alábbi — mindenekelőtt a régészeti kutatások legújabb eredményeit érintő — művek tartalmazzák: Les origines des villes polonaises, ed. P. Francastel. Paris. 1960; L'Artisanat et la vie urbaine en Pologne médiévale. Ergon III (fasc. suppl. au vol X n° 1-2), 1961, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej; Frühe polnische Burgen, Berichte über archäologische Grabungen, Weimar. 1960; W. Hensel: Archeologia o początkach miast słowiańskich. Warszawa. 1963; T. Lalik: Kształtowanie się miast za pierwszych Piastów, in: Początki Państwa Polskiego, I, Poznań. 1962, 107—136. l.; L. Leciejewicz: Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim. Wrocław. 1962.

² Vö. E. Ennen: Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn. 1953; H. Ludat: Frühformen des Städtewesens in Osteuropa, in: Vorträge und Forschungen IV. 1958, 527—553. l.

³ Z. Kaczmarszyk: Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry. Poznań. 1945; S. Trawkowski: W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej VIII, 1960, 183—206. l.

A jövevények áradata azonban nem egyenlő mértékben oszlott el a lengyel területeken. A városi és a falusi kolonizáció legerősebb hulláma Alsó-Sziléziát, Nyugat-Pomerániát és a porosz területeket érintette, ahol néhány évszázad leforgása alatt megváltozott az uralkodó nyelv. Az uralkodó osztály, a fejedelmi udvarok és a nagybirtokosok viszonylag rövid időn belül behódoltak a germanizáló törekvéseknek, a német paraszttelepések pedig kiszorították a szlávokat és a poroszokat, korlátot szabva fejlődési lehetőségeik elé.⁴ Felső-Szilézia, Wielkopolska (Nagy lengyelország), Gdański Pomeránia és Małopolska (Kis lengyelország) területén azonban a jövevények csak néhány nagyobb városban jutottak túlsúlyra, falun kisebbségben maradtak, s az újkor küszöbén mind a városokban, mind falun túlnyomó részük ellengyelesedett. Néhány jelentősebb városban, mint pl. Gdańskban és Toruńban az idegen telepek megőrizték anyanyelvüket az ekkor már soknemzetiségű lengyel államban.⁵ Lengyelország középső területein, Mazóviában, Podlasie-ben, Ruś Czerwonában és a Litván Nagyhercegségben a német elem elenyésző volt és aránylag hamar beolvadt a városi és a falusi lakosságba.⁶ Még azokban a városokban is, ahol a németnyelvű patríciusréteg kezében volt a vezetés, s amelyek lakosságát főleg az e rétegből származó kézművesek és kereskedők alkották, a lengyel városi lakosságnak számszerűen igen jelentős része tartozott a kézművesek, az iparosok közé. Az így keletkező társadalmi és politikai feszültség azonban ritkán fejlődött a nemzetiségek egymás közötti harcává; az osztálytagozódás folyamata komplex jellegű volt, s nem egy esetben összekapcsolta a különböző nemzetiségű tömegeket és rétegeket a német patríciusok ellen.⁷ A német telepek és a lengyel nagybirtokosok közötti nyílt konfliktusok mellett — mint pl. Albert krakkói városbíró lázadása 1311-ben⁸ — számos példát ismerünk a két nyelvet beszélő uralkodó osztály képviselőinek együttműködésére, sőt, az idegen-nyelvű patríciusoknak a lengyel nemességbe való beolvadására is.⁹

Ma a nagy lengyel városreformnak két fő szakaszát különböztetjük meg. A német jogi mintáknak a lengyel városokban történő alkalmazása, amely Lengyelországban is lokáció (*locatio civitatis*) néven ismeretes, a XIII. század első felében indul meg nagyobb lendülettel, néhány kereskedőtelepülés kezdeményezése nyomán. E települések elnyerték Szakállas Henrik, a jó gazdasági érzékkel rendelkező sziléziai fejedelem támogatását.¹⁰ Szakállas Henrik várospolitikája, a szomszéd országok uralkodóihoz hasonlóan, arra irányult, hogy az ország egyre fejlődő áru- és pénzgazdálkodásának érdekében bevezesse a máshol már kipró-

⁴ G. Labuda: *Geschichte der deutschen Ostkolonisation in den neueren westdeutschen Forschungen*, Polish Western Affairs II. 2, 1961, 261. l.

⁵ Lásd: H. Samsonowicz: *Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w 2. połowie XV w.* Warszawa. 1960; *idem*, *Studien über Danziger Kaufmanns-Kapital im 15. Jh.*, *Hansische Studien*, Berlin, 1961, 332—340. l.; E. Cieślak: *Walki ustrojowe w Gdańsku i Toruniu oraz w niektórych miastach hanzeatyckich w XV w.* Gdańsk. 1960.

⁶ Aligha szükséges hozzátennünk, hogy a *locationes civitatum* elterjedése a lengyel területeken nem felel meg — különösen a XV. századtól kezdve — a német betelepülők elszaporodásának, még a városokban sem.

⁷ Mint Wrocławban a XV. század elején; lásd: E. Maleczyńska, in: *Historia Śląska I.* 2. Wrocław. 1961. 188. l.

⁸ E. Długoborski: *Władysław Łokietek na tle swoich czasów.* Wrocław. 1951, 138. kk. l.; S. Piekarczyk: *Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w.* Warszawa. 1955, 134—146. l.

⁹ Lásd egyebek közt J. Ptaśnik: *Studia nad patrycjatem krakowskim.* *Rocznik Krakowski*, XV. 1913; *idem*: Bonerowie, *ibidem* VII, 1905.

¹⁰ Szakállas Henrik várospolitikájának elemzését H. Münch tanulmányai tartalmazzák, ld. még a 14. és 15. sz. jegyzetet.

bált jogformákat. Szeme előtt valószínűleg nem csupán pénzügyi célok lebegtek, hanem a gazdasági élet általános fellendítése is, a kézműves- és bányászszakemberek összegyűjtése s a kereskedelmi tőke összpontosítása útján. Városszervezési politikáját inkább csak a kisebb településekre alkalmazta, ahol a földtulajdonjogi viszonyok kedvezőbb talajt kínáltak a reform végrehajtására, mint pl. a fejedelemség fővárosában, Wrocławban (Boroszlóban), amelynek városagglomerátumában összeszővődtek a fejedelem, az egyházi és világi nagybirtokosok, valamint a lengyel és idegen kereskedők és kézművesek érdekei. 1211-ben Szakállas Henrik az ismert nemesérelőhelyre, Złotoryjába települő hospes-csoportnak kiváltságot adományozott, amelynek értelmében a letelepülők élhettek a magdeburgi polgároknak 1188-ban adományozott érseki jogokkal.¹¹ Néhány évvel később, 1214 előtt hasonló kiváltságban részesült Środa Śląska — Nowy Targ (Novum Forum), a termékeny földekkel körülvett, fontos közlekedési útvonalon fekvő település. A kiváltság alapját a magdeburgi jog képezte, több flamand jogból származó előírással kiegészítve.¹² Ez utóbbiak Nysában (1221) léptek véglegesen érvénybe.¹³ Az ezután következő sziléziai locationes civitatum a Środában kidolgozott magdeburgi jogváltozaton alapultak, innen ered a „środai jog” elnevezés (ius Novi Fori, ius Sredense), amelyet később széles körben alkalmaztak Közép- és Dél-Lengyelország nagyterjedésű területein, az idegen hospesek részvételével, vagy anélkül.¹⁴

Nyugat-Pomerániában a szececini német kereskedő-patriciusokat 1237-ben kivonták az igen számottevő szláv településben érvényben levő ius civitatis alól; 1243-ban pedig I. Barnim fejedelem a magdeburgi jog alapján kezükbe adta a város igazgatását.¹⁵ A kezdetben jelentéktelen német kolóniák Gdańskban és még néhány más, a Hanza hatókörébe eső pomerániai városban azonban a lübecki jogot alkalmazták.¹⁶ Sokkal mélyrehatóbb változás előidézője volt az a városreform-centrum, amelyet a kereszties lovagrend a porosz területeken hívott életre, felszámolva az itt talált balti árucserre- és kézművesközpontok csiráit: a vásárokat és az ún. váraljakat (*liszki, pilate, palte*).¹⁷ Míg a Lovagrend teljesen le nem igázta a porosz földeket és nem indította meg az intenzív kolonizálási akciót, fő tevékenységi területe a chełmnoi vidék volt, ahol a régi chełmnoi védvár mellett 1232-ben új város keletkezett, amelynek lakosságát német hospesek alkották.¹⁸ E város kiváltságjoga, az ún. chełmnoi jog (ius Culmense), nem csupán a Lovagrend városai, hanem Mazóviával együtt egész Észak-Lengyelország számára mintául szolgált.¹⁹

¹¹ K. Maleczyński, in: Historia Śląska, k. I. 1. Wrocław. 1960, 449. l.; az okmány szövege: Codex diplomaticus necnon epist. Silesiae, k. II. Wrocław. 1959, edd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, 146, 147. l.

¹² Maleczyński: i. m. 449. l.

¹³ Uo. 449. l.

¹⁴ Środa város szervezési rendszerének a többi lengyel városra gyakorolt hatását illetően ld. még; J. Pudelko: Uwagi o niektórych zagadnieniach rozplanowania miast średniowiecznych w świetle studiów nad układem Środy Śląskiej. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, VII. 1962. n° 1, 71—78. l.

¹⁵ B. Zientara: U początków szececińskiego patrycjatu. Przegląd Historyczny LIII, 1962. 763—781. l.; Dzieje Szczecina. Warszawa, II. 1963 (pod red. G. Labudy); 59. kk. l.

¹⁶ E. Rosenkranz: Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia. Gdańsk. 1962.

¹⁷ Vö. Ludat: i. m. 547—548. l.

¹⁸ K. Górski: Siedemsetlecie prawa chełmińskiego, Tydzień o Pomorzu. Poznań. 1933. 112—117. l.

¹⁹ Rosenkranz: i. m. 262. l.

Annak ellenére, hogy az elkövetkező évszázadokban egyes városok berendezkedési módja igen erősen hatott más városokra, alaptalan lenne az a vélekedés, hogy a reform első szakasza, amelyet Dél-Lengyelországban az 1241-es tatár betörés zár le, világosan kirajzolódó határvonalat jelent a korábbi és a lokációs időszak között. Ezek az esztendőik inkább a legjobb megoldások gyakran sikertelen, vagy csupán részben sikeres keresésének időszakát jelentik. Megesett, hogy a lokációt meg kellett újítani, mint pl. Wrocławban 1242-ben és 1261-ben.²⁰ Krakóban a Szentháromság-templom melletti település lokációjának nyomai Fehér Leszek fejedelem uralkodásának időszakáig, pontosabban kb. 1220-ig vezethetők vissza. A város végleges lokációja csak Szemerms Boleslaw alatt, 1257-ben következett be.²¹ A legelső locationes civitatum lényegében csupán a városbírói hivatal bevezetését és a főként idegen telepeseknek a lengyel jog alól való kivonását jelentették; a lengyel jog a település régebbi lakóira vonatkozólag továbbra is érvényben maradt. Mindez tehát lényegében a bíraskodással és a kincstárral szembeni immunitás egy fajtája volt, a ius ducale terheinek — amelyek legnagyobb haszonélvezői a fejedelmi udvar magasrangú főurai voltak — hagyományos megjelenési formáiban. E városi lokációk messze vannak még a városi önkormányzattól; a városbíró továbbra is fejedelmi hivatalnok volt, s a fejedelem pénzügyi beavatkozása a kereskedelembe, amelyet nem egyszer a piaci felszerelések (macella, taberna stb.) fenntartására szűkített le, továbbra is jelentős maradt. Maga a lokációs kiváltság bevezette a bíraskodási és kereskedelmi jog normáit, azonban nem szabályozta — a XIII. és a XIV. században sem — a városi kormányzat berendezését. Ez szokásjogi úton alakult ki a különböző társadalmi-politikai erők összecsapásainak eredményeképpen kiforrólódó, eltérő helyi tényezőktől függően.²²

A lokáció második szakasza, a XIII. század második felében már Lengyelország nagyobb területeire és több más városra is kiterjedt, mint pl. Poznań (1253),²³ majd Kalisz (1253—1260),²⁴ Krakó (1257),²⁵ amelyeket számos város követett; Wielkopolska területén pl. a XIII. században 38 város lokációja ment végbe.²⁶ Annak ellenére, hogy a már német jogra áttért városok néhány lakosára érvényes lengyel jog a forrásokban előfordul még a XIII. század végén is,²⁷ a jogszabályok egységesítése nagy lendülettel haladt előre, úgy, hogy a XIV. században a német jog hatásköre már a teljes városi polgárságra kiterjedt; innen ered a ius teutonicum-nak a ius civile-vel, a városi honossággal való azonosítása.

²⁰ K. Maleczyński, in: Dzieje Wrocławia do roku 1807. Warszawa. 1958. 59. kk. I.; M. Młynarska: Burgum milickie. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej VIII, 1960, 447—477. l.

²¹ Az összegyűjtött bibliográfiát H. Münch cikke tartalmazza: Kraków do 1257 roku włącznie. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, III, 1. 1958. 1—40. l.

²² H. Samsonowicz: Z zagadnień ustrojowych miasta średniowiecznego. Wieki Średnie — Medium Aevum (T. Manteuffel). Warszawa. 1962. 151—157. l.

²³ T. Ruszczyska, A. Sławska: Poznań. Warszawa. 1953; Dziesięć wieków Poznania. Poznań—Warszawa. 1956, I—III.

²⁴ Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego, Poznań, I—III. 1960—1963; mindenekelőtt M. Młynarska cikke, I. köt. 103—130. l.

²⁵ Kraków. Studia nad rozwojem miasta. Kraków. 1957 (pod red. J. Dąbrowskiego).

²⁶ O. Lange: Lokacje miast Wielkopolski włościwej na prawie niemieckim w wiekach średnich. Lwów. 1925; H. Münch: Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w. Kraków. 1946.

²⁷ K. Buczek: Problem prawa miejskiego w Polsce przed kolonizacją na prawie niemieckim. Sprawozdania Oddziału PAN. Kraków. 1959. 1—6. l.; A. Rutkowska-Plachcińska: Gmina miejska w pocz. XIII w. w Polsce, in: Wieki Średnie, 143—150. l.

A város élén a városbíró (advocatus) állt, Gdański Pomerániában pedig továbbra is a községbíró (scultetus), aki a fejedelemnek volt alárendelve, hivatala örökölhető volt és független a városi vezető patríciusoktól; adókból és a bírói díjakból származó jövedelme tekintélyes összeget tett ki. A városi patríciusok Pomerániában igyekeznek először a túltengő bírói hatalom alól kiszabadulni, hivatalát megvásárolják, s így a város legtehetősebb kereskedői, a városi tanács veszi kezébe az irányítást. Tezew városa már 1258-ban példával szolgál erre.²⁸ Más városoknak erre még hosszú évtizedeken át kellett várniok s csak a XIV. század második felében ment végre ez a folyamat a városok túlnyomó részében.²⁹

A városi kormányzat átalakulásának okai alighanem a város gazdasági feladatainak kibővülésében keresendők, mind a helyi piac, mind a távolsági kereskedelem vonatkozásában. Ma az első szempont fontosabbnak tűnik a másodiknál. A falu fejlődését a történettudomány hosszú évtizedeken át a városokban végbemenő átalakulásokkal magyarázta. Ezt az okozati viszonyt az ellenkezőjére kellene fordítani, vagy legalább is egyenlő mértékben vizsgálni a falu és a város fejlődési mozzanatait, mint egy egységes gazdasági folyamat két oldalát. A XIII. század nagy agrárváltozások színtere volt (a falu áttérése a pénzfizetésre), amelyek eredményeképpen a földesúrnak adót fizető parasztok nagy része a polgárság komoly árucere-partnerévé vált.³⁰ A parasztság gabonát, szarvasmarhát és egyéb jószágot szállított, amelyekért kézműipari termékeket igényelt. Ezek közül az olyan cikkek, mint a posztó vagy a vasművestermékek, ettől kezdve hosszú évszázadokon át a lengyel falvak aránylag széles körébe eljutottak.³¹ Az áru- és pénzesere felélénkülése a helyi piacokon még laza szerkezetű, de forrásaiban homogén gazdasági területegységek keletkezéséhez vezetett, amelyek városai saját hierarchiával rendelkeztek, a terület fővárosától kezdve egészen a vásáros településekig, amelyeknek egyre nagyobb része részesült a német privilégiumban.³² A városi élet központjainak száma nem változott, vagy csak minimális mértékben emelkedett. Gazdasági tartalmuk azonban alapvetően újszerű jelleget öltött funkcióik egyre határozottabb elkülönülése következtében.³³

A helybeli és a regionális belkereskedelem mellett a nagyobb városok, mindenekelőtt Krakkó, Wrocław, Poznań, Toruń és Gdańsk élénken kivették részüket a távolsági kereskedelemből. Piacaikon és vásárnapjaikon megjelentek a távolabbi területekről és más országokból származó áruk. Kiszélesedett a luxus-cikkek választéka, nagy számban özönlöttek a piacokra a selymek és a drága külföldi, pl. flandriai posztók, a fűszerek. Nagyobb jelentőségük volt a köznapi használatban fontosabb szerepet játszó áruknak, a durva posztóknak, a fémből

²⁸ *Rosenkranz*: i. m. 268. l., vö. *F. Lenczowski*: *Z zagadnień ustrojowych miast śląskich w okresie XIII—XIV w.* Studia Historica (R. Grodecki). Warszawa. 1960. 168—180. l.

²⁹ *Z. Kaczmarczyk*: *Początki miast polskich. Zagadnienia prawne.* Czasopismo Historyczno-Prawne XIII, 2. 1961. 9—45. l.

³⁰ Az agrárreform problémaköréből *H. Dąbrowski* tanulmánya nyújt tájékoztatást, *Rozwój gospodarki rolnej w Polsce od XII do połowy XIV w.*, Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego V, 1. 1962.

³¹ *B. Zientara*: *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVII w.* Warszawa. 1954; valamint a *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa.* Warszawa c. gyűjteményben közzétett tanulmányok, 1957-től, eddig 8 kötet jelent meg.

³² A gazdasági területegységek vizsgálatai kezdeti stádiumban vannak, vö. *Piekarczyk* megjegyzéseit.

³³ Ez tűnik ki a Sziléziát érintő összehasonlításokból: *Historia Śląska. Wielkopolski, Mińch*: *Genewa és Mazowska, S. Pazyra*: *Genewa i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa. 1959.

készült árucikkeknek, az érceknek, a sónak, a heringnek, valamint a helyinél jobb minőségű sörnek.³⁴ A XIII. század második felében a Hanza-városok működési körzetébe eső Balti-tenger jelentősége megnőtt. A Hanza-városok közül Lübeck volt az, amely együttműködést épített ki a nagyobb visztulamenti városokkal, s így a Visztula hamarosan a lengyel területek legjelentősebb vízi útjává vált.

A Gdańskon keresztül lebonyolított gabonaexport kezdetei erre az időre nyúlnak vissza.³⁵ Ebbe a balti áramlatba kapcsolódott be a Magyarországról érkező, főként rezet és bort szállító áruforgalom Krakkón keresztül Toruń, Gdańsk és Elbląg felé.³⁶ A keleti—nyugati irányban lebonyolódó forgalom — amelynek egyik elágazása a Fekete-tenger és Oroszország felől a Balti-tenger irányába, a másik pedig Csehország és Németország felé vezetett — az egyik irányba szőrmét, bőrt, szarvasmarhát, selymet és fűszereket szállított, az ellenkező irányba pedig nürnbergi fémárukat, díszműárukat és posztót.³⁷ Ehhez a tranzitforgalomhoz a lengyel városok saját helyiiparuk és agrárkörzetük termékeivel járultak hozzá, valamint bányatermékekkel, mint pl. a XIII. századtól a só, a XIV. századtól pedig az ólom.³⁸

A kereskedelem jelentősen gyarapította a fejedelmi udvar jövedelmét az útkényszer rendszere révén, vagyis a kereskedők számára kizárólagosan kijelölt útvonalak segítségével, ami a számos szárazföldi és vízi vám behajtását volt hivatva szolgálni.³⁹ A városok arra törekedtek, hogy az egyes fejedelemségek összes vámjai alól részleges vagy teljes felmentést nyerjenek. Ez sikerült 1283-ban Poznańnak,⁴⁰ 1288—1306-ban Krakkónak,⁴¹ sőt arra is volt eset, hogy, mint pl. Wrocław, a városok megváltották a vámhelyeket, ami az idegen kereskedőkre kivetett vámok révén jelentős haszonnal kecsegtetett.⁴² A vámhelyek konkurrenciájával vívott harc során néhány város megszerezte Lengyelországban is az árumegállító jogot, amely abban állt, hogy idegen kereskedők áruikkal nem utazhattak át a városon anélkül, hogy áruikat ne állítsák ki eladásra a helyi kereskedőknek teljes egészében, vagy pedig meghatározott számú napon keresztül. Wrocław 1274-től, Szczecin 1283-tól, Krakkó 1306-tól rendelkezett árumegállító joggal.⁴³

A városi foglalkoztatottság ritmusának megváltozása, a kereskedelmi és ipari tevékenység fejlődése, a polgárság társadalmi szerkezetében végbemenő változások az idegen jogrendszerrel egyetemben igen erősen rányomták bélyegüket a lengyel városok térbeli berendezésére is. A legújabb történettudományi munkák ennek a kérdésnek igen sok figyelmet szentelnek. A jelenség legin-

³⁴ Rosenkranz: i. m. 52. kk. l.

³⁵ S. Weyman: *Clia i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*. Poznań. 1939.

³⁶ Weyman: i. m.; *J. Ptaśnik: Miasta i mieszczaństwo w Polsce*, 2. kiad. Warszawa. 1949; *S. Kutrzeba, J. Ptaśnik: Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego*, Rocznik Krakowski. XIV. 1910.

³⁷ H. Ammann: *Wirtschaftsbeziehungen zwischen Oberdeutschland und Polen im Mittelalter*, Ergon III. 1962. 337. kk. l.

³⁸ H. Lesiński: *Handel na wybrzeżu słowiańskim w XIII w. w świetle ceł morskich*, Przegąd Zachodni VII. 1951. 53—64. l.

³⁹ A Sziléziát érintő újabb elemző munka: *J. Nowakowa: Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku*. Wrocław. 1951.

⁴⁰ L. Koczy: *Handel Poznania do połowy XVI w.* Poznań. 1930.

⁴¹ S. Kutrzeba: *Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski*. Kraków. 1903 (Rozprawy PAN, Wyd. Hist.-fil. XLIV).

⁴² *Dzieje Wrocławia*. 111. kk. l.

⁴³ *Pl. Dzieje Szczecina* 90. l.

kább a nagyobb városközpontokban szembetűnő, bár előfordul a kisebbekben is. A XII. századbéli lengyel város koraközépkori szerkezetét, amely a várból, váraljából és néhány vásáros településből állt,⁴⁴ a XIII. században új rendszer váltja fel, amely a lakosságot zárt beépítésű, szabályos utcahálózattal és aránylag nagy, négyszögletes piactérrel rendelkező városokba tömöríti. Az új berendezési elv alapvető egysége a nyújtott téglalap alakú háztelek volt, amelynek rövidebb oldala a térre ill. utcára nézett, s amelyet a lakóhelyiség és a műhely ill. az üzlethelyiség foglalt el. A telek többi részén a gazdasági épületek és az udvar helyezkedett el. A telkek, terek és utcák megtervezésében, a középületek (városháza, városi mércé, posztócsarnok, hentesárudák, pékségek, plébániatemplomok, kőből épített, vagy cölöpökkel megerősített, földből vert városfalak, kapuk és védőbástyák) elhelyezésében különféle megoldásokat alkalmaztak, amelyek közös vonása az elosztás rendszeressége volt. E rendszeresség alapját egész Közép-Európa földmérési és urbanisztikai tapasztalatai vetették meg.⁴⁵

Az új elvek alapján építendő települések számára történő helyválasztást gyakran komoly mértékben gátolták az egyházi és világi főurak tulajdonjogai, nem egyszer pedig a topográfiai viszonyok játszottak kényszerítő szerepet. Voltak tehát olyan esetek, mint pl. Trzebnica, ahol a régi település határai között jött létre az új elrendezés⁴⁶, olyanok is voltak, mint Gniezno, amely a várhoz és a váraljához közel eső egyik vásárhelyből fejlődött új várossá.⁴⁷

Gyakori volt az a jelenség, hogy a korábban beépített területet nem fejlesztették tovább, hanem a központot valamivel távolabb, néha több kilométernyi távolságban helyezték el, ahol új lokációs város keletkezett, a régi település pedig „őváros” néven dezurbanizálódott, s faluvá vagy városkörnyéki településsé alakult át. Ez történt Sandomierzben, Łęczycában, Radomban, Kaliszban és még számos más városközpontban.⁴⁸ A transzlokáció nem egyszer eléggé összetett módon zajlott le, mint pl. a Poprząd dunajeci torkolatának környékén elterülő Sącz Medencében, ahol a Váralját, valamint Stary Sącz-ot (Ó-Sącz) és Nowy Sącz-ot (Új-Sącz) aránylag jelentékeny távolság (8–12 km) választja el egymástól.⁴⁹ Azonban az új és a régi városközpontok topográfiai közelségének esetében is a régi központ jelentősen elnéptelenedett és funkciói új, nem egyszer kizárólagosan rezidenciális jelleget öltöttek. Jól megfigyelhető ez a jelenség a poznańi székesegyházi és papnöveldei szigetek esetében, Wrocławban és Głogówban, ahol a hajdani, várból és váraljából álló központok fokozatosan kultikus centrumokká alakulnak, lakosságuk a klérus képviselőiből és a templomszolgákból rekrutálódik.⁵⁰ Egyes városokban mindmáig jól megfigyelhetők a lokációt megelőző elhelyezkedés nyomai, amelyek beleolvadnak a lokációt követő rend-

⁴⁴ H. Münch: Początki średniowiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, V, 1960, 357, 375. l.; J. Pudelko: Zagadnienie wielkości i proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem miast średniowiecznych. Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej, Architectura, IV, 1960, 25. kk. l.

⁴⁵ H. Münch: Kraków i Wiślica (Studium z topografii miast polskich). Kronika Miasta Krakowa 1959–1960 (1962). 9–31. l.

⁴⁶ K. Dziewoński: Geografia Trzebnicy i ujazdu trzebnickiego w okresie wczesnośredniowiecznym (problemy badawcze). Studia wczesnośredniowieczne I, 1952. 25–34. l.

⁴⁷ Dzieje Gniezna. Warszawa. 1964 (sajtó alatt, pod red. J. Topolskiego).

⁴⁸ T. Lalik: Stare Miasto w Łęczycy. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej IV, 1956. 631–678. l.

⁴⁹ A. Rutkowska-Plachcińska: Sądeczyzna w XIII i XIV w. Przemiany gospodarcze i społeczne. Wrocław. 1961.

⁵⁰ Lásd: Münch: Geneza rozplanowania. V. l.

szerezésbe. Jellegzetes példával szolgál erre a krakkói Grodzka-utca, a régi Okól-település tengelye.⁵¹ A Teuton Lovagrend által „in cruda radice” alapított porosz városokat viszont különlegesen szigorú mértani elrendezés jellemzi, amelyre Reszel szolgáltatja a legjellemzőbb példát.⁵²

Nem egy esetben a frissen tervezett város már rövid idő elteltével szűknek bizonyult a helyi piac és a távolsági kereskedelem szükségletei számára. Ez történt Toruńban is. A keresztetek eleinte Górszban, Ó-Toruńban telepedtek le, majd 1233-ban, a Visztulán felfelé tíz kilométernyi távolságban lokációs várost alapítottak szabálytalan ötszöget képező alakban, a keleti fal felett emelt lovagvárral. 1264-ben már kialakult az erős kereskedőréteggel rendelkező, iparosjellegű, a vártól az Óváros falaiig terjedő Toruń Újváros, amely saját városi kormányzattal rendelkezett.⁵³ Leggyakrabban azonban a városfalakon belül még hosszú ideig elegendő hely maradt az intenzívebb beépítésre; ez a kijelölt háztelkek tekintélyes méreteivel függött össze. A falakat a fejedelem segítségével emelték; a fejedelem a régi földvárból gyakran áttette székhelyét a kőből épített, megerősített várba, amely a város védelmi övezetének egyik eleme volt. Példa erre Wrocław, Poznań, Łęczyca és más városok.⁵⁴

A városokban tömörülő lakosság a szellemi kultúra és művészetek terén kezdi felvenni a versenyt a feudális udvarokkal. Sziléziában a XIII. században születik türingiai apától és lengyel anyától Witelo csillagász és filozófus, aki Olaszországban és Franciaországban fejti ki munkásságát.⁵⁵ A városi papi iskolák nemcsak az egyházi, hanem a kereskedelmi és kancelláriai szükségletek kielégítése érdekében is terjesztették a műveltséget. A városok növekvő szerepe érzékletesen tükröződik két új szerzetesrend tevékenységében, amelyek írott és cseleves szóval, az építőművészet és képzőművészet segítségével hatottak a városi lakosságra és a városba érkező jövevényekre. A domokos- és ferencrendi kolostorok a nagy és közepes nagyságú városok elmaradhatatlan alkotóelemeivé váltak.⁵⁶ A XIII. század derekán feltűntek az első eretnekmozgalmak, amelyeknek a városok készséges menedéket nyújtottak, mint pl. a flagellánsok, vagy a sziléziai waldensek esetében, akik ellen a XIV. század elején harcot indított az inkvizíció. A népi eretnekmozgalmak azonban csak a XV. században nyerneek szélesebb társadalmi perspektívát.⁵⁷

A városi életben bekövetkezett változások a XIII. század folyamán, bár mélyrehatóak és a további fejlődés irányát tekintve döntő jelentőségűek, nem mentek végbe minden városban, és még a vezető városközpontokban sem érték el a késő-középkori városra jellemző formák kiteljesedését. Csupán az áru- és pénzgazdálkodás teljes győzelme, a lengyel falu pénzfizetési rendszerének általánossá tétele, valamint a hazai és a külföldi kereskedelemben fontos szerepet játszó nagyobb gazdasági területegységek kialakulása változtatja meg a XIV.—

⁵¹ *Münch*: Kraków.

⁵² *T. Zagrodzki*: Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza. Wrocław. 1962. *Studia wczesnośredniowieczne* V, 1, 73. l.

⁵³ *S. Herbst*: Toruńskie cechy rzemieślnicze. Toruń. 1933.

⁵⁴ Lásd még; *J. Rozpędowski, J. Kazimierzcyk*: Palatium w Legnicy, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, VI. 1961. 177—203. l.

⁵⁵ *Ld. A. Birkenmajer*: *Astronomowie i astrologowie śląscy w wiekach średnich*. Katowice. 1927. 13—15. l.

⁵⁶ *J. Kłoczowski*: *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII—XIV w.* Lublin. 1956; *C. Baran*: *Sprawy narodowościowe u franciszkanów śląskich w XIII w.* Warszawa. 1954.

⁵⁷ *K. Dobrowolski*: *Pierwsze sekty religijne w Polsce, Reformacja w Polsce*, I. 1925. 7. kk. l.

XV. századi városok arculatát és járul hozzá az ország komoly mértékű urbanizálásához.⁵⁸ Jelen tanulmány célja azoknak az újabb tudományos eredményeknek felvázolása volt, amelyek ezzel az átalakulási folyamattal függnek össze.

A. GIEYSZTOR

LA GRANDE RÉFORME DES VILLES DANS LA POLOGNE DU XIIIe SIÈCLE

Résumé

L'évolution des villes de Pologne dont l'origine remonte au Xe siècle atteignit au XIIIe le niveau qui nécessita des réformes juridiques conformes à l'état avancé où se trouvèrent à l'époque l'économie marchande et celle monétaire. Les souverains se mirent à y introduire des formes qui ailleurs firent déjà leurs épreuves. Les réformes urbaines connaissent deux étapes, la première assiste à l'application dans les villes polonaises du modèle juridique allemand, à savoir la «locatio» et n'accuse un essor plus considérable que dans la première moitié du XIIIe siècle. Pour la plupart des cas c'est le droit de Magdebourg qui fut emprunté, tandis que le pays riverain vit l'expansion du droit de Lübeck et dans les territoires prussiens l'Ordre de Chevalerie Allemand y introduisit un droit urbain local. Les premières «locationes» se limitant à la création de la mairie et, au premier chef, à la libération des colons étrangers de sous le droit polonais, ne parvinrent d'établir une autonomie urbaine effective. Les débuts de la seconde étape sont contemporains du milieu du XIIIe siècle, étape dont l'essence consiste dans le fait qui vise à l'unification successive des droits juridiques où se trouvèrent assujettis d'une part la population primitive et les colons étrangers de l'autre. La formation de l'autonomie urbaine commence, elle aussi, à cette époque pour ne toucher à son achèvement qu'à la fin du XIVe siècle. Cette réforme juridique recèle d'une part l'évolution de l'activité commerciale et industrielle et d'autre part la modification survenue dans la structure sociale de la bourgeoisie, ce qui s'exprime également dans l'aspect extérieur des villes: la construction de maisons serrées, de réseaux réguliers des rues et de vastes places du marché se réalise, elle aussi.

⁵⁸ Befejezésül hozzá kell még tennünk, hogy egészen ezekig az időkig számos lengyel város maradt meg a lengyel jog mellett, amelyek nem tértek át a német jogrendszerre; lásd: *G. Labuda: Miasta na prawie polskim*, in: *Studia Historica* (II. Łowmiański). Warszawa. 1959. 181—198. l.